

Paweł Nastrożny

"Twierdza Warszawa. Przewodnik historyczny", Piotr Oleńczak, Teodor Tuszko, Warszawa 2013 : [recenzja]

Rocznik Mazowiecki 25, 305-308

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Piotr Oleńczak, Teodor Tuszko, *Twierdza Warszawa. Przewodnik historyczny*, Wydawnictwo Rajd, Warszawa 2013.

Polska „moda na fortyfikacje” rozwija się prężnie. Oprócz działalności na polu praktycznym, czyli w terenie, dynamicznie rośnie liczba publikacji książkowych, traktujących o różnych aspektach związanych z architekturą obronną. Rolę popularyzatorską odgrywają w sposób szczególnie forteczne przewodniki historyczne. Na przełomie lat 2012/2013 ukazał się kolejny z nich. Tym razem poświęcono go bardzo interesującemu zespołowi obronnemu, a mianowicie Twierdzy Warszawa. Przewodnik został opublikowany nakładem stołecznego Wydawnictwa Rajd i jest to już trzecia tego typu pozycja tej oficyny¹.

Na początku warto choć kilka słów poświęcić autorom. Pierwszym z nich jest Piotr Oleńczak – historyk, przewodnik i dziennikarz, znany nie tylko w lokalnym środowisku jako popularyzator dziejów położonej niedaleko od stolicy Twierdzy Modlin. Obecnie w Mazowieckim Urzędzie Wojewódzkim piastuje samodzielne stanowisko do spraw Opieki nad Cmentarzami Wojennymi oraz Miejscami Pamięci Narodowej. W dorobku naukowym Piotra Oleńczaka znajdują się liczne prace i artykuły dotyczące głównie dziejów fortyfikacji². Drugi autor, Teodor Tuszko, to także pasjonat zagadnień związanych z architekturą obronną, reprezentujący już najmłodsze pokolenie.

Przewodnik podzielono na pięć części. Dwie pierwsze i ostatnia pełnią funkcję kluczową dla całości opracowania. Przyjęty przez autorów schemat dobrze służy odbiorowi treści, choć opisany w krótkim wstępie (s. 6–7) podział pracy nie do końca odpowiada spisowi treści (s. 3–4), lecz nie jest to szczególnie istotne.

Treść poprzedza krótki słownik zawierający objaśnienia piętnastu terminów fortyfikacyjnych, wzbogacony trzema prostymi schematami. Dla mniej zorientowanych jest to z pewnością duże ułatwienie w zrozumieniu trudniejszych pojęć. W dalszej kolejności pojawia się wstęp, w którym krótko przedstawiono motywację do powstania pracy i jej cele, czyli przybliżenie mieszkańcom Warszawy historii XIX-wiecznych umocnień w stolicy, a także ich znaczenia kulturowego. Istnieje też zamiar wypromowania okolic warszawskiej Cytadeli i fortów jako doskonałych miejsc do uprawiania turystyki, głównie pieszej i rowe-

---

¹ P. Laskowski, *Fortyfikacje Świnoujścia*, Warszawa 2008; P. Oleńczak, *Twierdza Modlin. Przewodnik historyczny*, Warszawa 2011 (wyd. II – 2012); P. Oleńczak, T. Tuszko, *Twierdza Warszawa. Przewodnik historyczny*, Warszawa 2013.

² Vide choćby: P. Oleńczak, *Napoleońskie dziedzictwo na Mazowszu. Twierdza Modlin w latach 1806–1830*, Warszawa 2008; idem, *Twierdza Modlin 1830–1915. Aspekty polityczne, militarne i społeczne*, Stare Babice 2009; idem, *Twierdza Modlin w powstaniu listopadowym*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2006 nr 2, s. 5–22; idem, *Twierdza Modlin. Przewodnik...*; idem, *Twierdza Modlin 1830–1864: wielkie nadzieje i lata niedoli*, Warszawa 2012; idem, *Twierdza Modlin jako carskie więzienie w latach 1861–1864*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2013 nr 1, s. 29–50.

rowej³. Z pozoru jest to cel błahy. W rzeczywistości jednak wiedza warszawiaków o twierdzy jest niewielka, a wielu nie wie nawet o istnieniu „fortów”⁴.

W przewodniku niemal całkowicie pominięto opis fortyfikacji warszawskich z czasów średniowiecza i nowożytności, a skupiono się przede wszystkim na okresie zaboru rosyjskiego. Jest to rozsądne rozwiązanie, które umotywowano istnieniem sporej liczby opracowań problematyki wcześniejszych dziejów umocnień stolicy.

Pierwsza i najobszerniejsza część publikacji to ogólny opis historii fortecy. Rozpoczyna się od genezy budowy Cytadeli Warszawskiej (Aleksandrowskiej), na kolejnych stronach omówiono epokę paskiewiczowską, okres powstania styczniowego, rozbudowę dzieł obronnych i powstanie pierścieni fortów. Dalej zaprezentowano czasy Wielkiej Wojny oraz dwudziestolecie międzywojenne, a więc polską historię miasta, aż do momentu kapitulacji stolicy we wrześniu 1939 r. Jako ostatni okres przedstawiono rolę fortyfikacji twierdzy w przebiegu walk powstania warszawskiego w 1944 r. Warto byłoby dodać w opisie dziejów osobny, niewielki rozdział, który traktowałby o sposobach wykorzystania i zagospodarowania umocnień w czasie okupacji, gdyż ogólne informacje na ten temat są nieco rozproszone. Analogicznie pożądanymi byłby choć krótki, sumaryczny opis powstania „Festung Warschau” pod koniec 1944 r.

Ogólnie jednak można ocenić, że dzieje twierdzy zostały przedstawione w interesujący sposób. Tekst wsparto licznymi ilustracjami, w tym także niemałą liczbą dokumentów kartograficznych oraz materiałem poglądowym w formie kilku tabel. Ciekawostki uwypuklono w ramkach. Wszelkie niedobory w części historycznej należy usprawiedliwić tym, iż publikacja nie ma pełnić funkcji monografii.

Uzupełnieniem obrazu fortecy w okresie zaboru rosyjskiego są części trzecia i czwarta przewodnika. Łącznie na piętnastu stronach przybliżono temat warszawskich cerkwi prawosławnych oraz carskich wizyt w tym mieście. Dzięki temu czytelnik przekona się, że twierdza to nie tylko „cegła i beton”, ale żywo funkcjonujące miejsce.

W drugiej – podstawowej – części przewodnika przedstawiono wszystkie zasadnicze fortyfikacje rosyjskiej Twierdzy Warszawa. Wyróżniono podział na elementy rdzenia fortecy, forty pierścienia zewnętrznego i wewnętrznego. Opis każdego obiektu tworzy pewien osobny moduł. Składa się on z tabeli informującej o latach budowy danego dzieła, jego konstrukcji, o współczesnym stanie zachowania, współrzędnych GPS oraz – w wypadku obiektów zachowanych –

---

³ W niektórych fosach można też nawet popływać kajakiem.

⁴ Tak jest – niestety – nie tylko w stolicy, dlatego wciąż potrzebna jest promocja zespołów obronnych (w aspektach historycznym, kulturalnym i turystycznym), zarówno tych z pozoru wielkich i znanych, jak i tych mniejszych, często zapomnianych.

schematu wraz z podstawowym oznaczeniem najistotniejszych części fortyfikacji (m.in. koszar, kaponier, potern i galerii). Dodatkowo określono także możliwość dostępu do budowli. Nie zabrakło krótkich opisów typowo techniczno-konstrukcyjnych i historycznych, w których ciekawe są szczególnie dane dotyczące powojennego i aktualnego zagospodarowania obiektów, a także możliwości ich zwiedzania.

Autorzy zwrócili uwagę również na problem związany z przejściem bądź użytkowaniem umocnień, często niewłaściwym i szkodzącym fortyfikacjom zarówno samej substancji budowlanej, jak i ich powszechnemu odbiorowi kulturowemu. Trafnie skierowano uwagę czytelników na niebezpieczeństwa mogące czyhać na potencjalnych zwiedzających, szczególnie w miejscach trudniej dostępnych.

W ostatniej części przewodnika opisano pięć przykładowych tras zwiedzania. Zawartymi tam informacjami mogą posiłkować się osoby, które chętnie obejrzałyby więcej niż jeden obiekt. Autorzy podali orientacyjny kilometraż i czas przejścia, co pozwoli zaplanować wycieczkę także z praktycznego punktu widzenia. Treść tego fragmentu, podobnie jak w innych częściach pracy, urozmaicono bogatym wyborem ilustracji.

Publikacja jest poprawna w kwestiach merytorycznych. Należy odnotować jednak nieliczne potknięcia i inne nieścisłości – m.in. niewłaściwie określono chronologię wojny krymskiej (s. 25), podobnie postąpiono w tabeli na s. 107 (daty budowy fortu). Zastosowano także termin „wojna polsko-bolszewicka” (s. 61), zamiast tego nieco trafniejsze wydawałoby się użycie określenia „wojna polsko-sowiecka”. Nie ujednolicono również pisowni pełnych nazw formacji wojskowych. Nie jest to istotne w tego typu publikacji, jednak zastosowane skróty „pp”, „DPrez.” (s. 76) mogą być niezrozumiałe dla części czytelników. Zdarzają się niewielkie błędy w opisie mapek i szkiców, np. na s. 146, gdzie objaśnienie „schrony artyleryjskie z poterną prowadzącą do kaponier barkowej” odniesiono do dwóch kaponier, z czego jedna z nich jest nie barkowa, a czółowa. W przewodniku określono też niemiecki schron bojowy typu Ringstand 58c jako wykonany z betonu (s. 104 oraz mapa – opis Fortu Traugutta), w rzeczywistości obiekty te budowano z żelbetu. Publikację cechuje poprawność terminologii dotyczącej fortyfikacji. Jedynym wyjątkiem jest błędny wyraz „transzeja”, użyty na s. 85 i 89⁵. Nieco dziwnym wyrażeniem jest także zbitka pojęciowa „transzeje okopów” (s. 134).

---

⁵ Prawidłowo termin ten powinien brzmieć: „transza”. „Transzeja” to błędnie używany francuski rusycyzm; por. J. Bogdanowski, Z. Holzer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, *Słowniczek terminologiczny dawnego budownictwa obronnego w Polsce. Podstawy systematyki dzieł obronnych*, w: J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski: od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 2002, s. 557.

Język pracy jest urozmaicony, przez co treść jest czytelna, choć występują drobne błędy fleksyjne i powtórzenia. Największym minusem są jednakże liczne potknięcia, będące prawdopodobnie wynikiem niewystarczającej korekty wydawniczej. Bardzo często jest to brak jakiegoś wyrazu (np. spójnika) lub na odwrót – istnienie niepotrzebnego elementu tekstu. Tego typu błędów jest немало; występują one głównie w środkowej części książki, a najmniej jest ich pod koniec.

Ze względu na popularnonaukowy charakter publikacji autorzy opatrzyli ją także podstawowym wykazem bibliograficznym. W kontekście tego, że praca jest przewodnikiem, warto by dodać do spisu jeszcze jedną pozycję – autorstwa Artura Ponikiewskiego⁶ – w której czytelnicy znajdą również interesujące informacje dotyczące praktycznych możliwości zwiedzania czy eksploracji warszawskich umocnień.

Wspominany już w tej recenzji materiał ilustracyjny (samych fotografii różnorodnej proveniencji jest ponad 170) został celnie dobrany pod względem współgrania z opisami. Wszystkie zdjęcia zostały ponumerowane, a na końcu pracy zamieszczono wykaz źródeł ich pochodzenia.

Czytelnik razem z książką otrzymuje dwustronną, kolorową mapę. To świetne dopełnienie treści przewodnika. Z jednej strony prezentuje ona ogólny plan twierdzy na tle współczesnej Warszawy (w skali 1:25 000), na odwrocie natomiast (wielkości skali nie podano) znajduje się lokalizacja umocnień Cytadeli Aleksandrowskiej i najbliższych okolic. Dodatkowo dziesięć wybranych, najciekawszych obiektów opatrzone krótkim opisem, dodając jedną lub dwie kolorowe fotografie. Na mapie ogólnej zaznaczono również muzea, pomniki, obiekty sakralne, a nawet ścieżki rowerowe. Opracowanie całości jest czytelne.

Wydana w praktycznym formacie praca *Twierdza Warszawa. Przewodnik historyczny* to godna polecenia publikacja, łącząca kompetentny opis dziejów założenia obronnego z praktycznymi informacjami, charakterystycznymi dla tego rodzaju vademeców. Interesująco prowadzona narracja, liczne ciekawostki historyczne dodatnio wpływają na jej atrakcyjność. Urozmaicenie i pomoc dla zwiedzających stanowi też kolorowa, dwustronna mapa.

Na koniec pozostaje wyrazić nadzieję, że książka spełni właściwie swoje zadanie, a więc przystępnie opowie o losach warszawskiej twierdzy i stanie się asumptem do osobistego i prawdziwego „dotknięcia historii”, które w stolicy czeka często tuż za rogiem.

Paweł Nastrożny

---

⁶ A. Ponikiewski, *Zabytki architektury podziemnej i obronnej w Warszawie: inwentaryzacja krajoznawcza*, Toruń 2010.